

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

О. Соколовський

БОГУН

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН
З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

Історичний роман О. Соколовського «Богун» вперше був надрукований 1931 року в підсоветській Україні, у видавництві «ЛІМ». Відомо, що на вимогу видавництва автор мусив переробляти свій твір кілька разів. Це є безсумнівним доказом того, що ідейна концепція роману ніяк не вкладалася в рамки прописаного окупантом світогляду. Та навіть такі поступки не врятували автора — 1937 року Соколовському висунули звинувачення в тому, що нібито 1932 року він увійшов до складу антирадянської есерівської організації, а 1936 року був переверований в антирадянську українську націоналістичну організацію і очолив терористичну групу, яка ставила за мету насильницьке повалення Радянської влади в Україні.

Соколовського засудили до страти виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР 22 серпня 1938 року і того ж дня він був розстріляний...

«Богун» — історичний роман з часів Хмельниччини.

Головну увагу письменник звертає на прославленого полковника Івана Богуну, його дії, військові операції та особисте життя.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавця.

ЧАСТИНА ПЕРША

*«Шляхта живе, як у раю, а селяни — як у чистилищі.
А як ще селянам трапиться потрапити в неволю лихому па-
нові — їхнє становище гірше від галерних невільників. Ця
неволя багатьох із них змушує до втечі, а найвідважніші
йдуть до запорожців».*

Guillaume de Beauplan

*Ой, у Лубнях крутоярих, у високім замку
Сидить пишній князь Ярема на тесовім ганку.
Насупився князь Ярема: все листи читає.
«Враже хлопство... Хамське кодрло», — раз-по-раз
гукає...»*

*«Позаймали волоцюги
Всі провалля і яруги.
Де могили, де прикмети,
Там чатують їх бекети.
На кониках вигравують,
Шабельками повертають —
Хмельницького виглядають... »*

*«Під страшну негоду
Через Жовту Воду
Не знайшли пани броду».*

П. Куліш

1

Року 1590-го за молодого короля польського Зігмунда Вази одержав князь Олександр Вишневецький з королівської ласки «пустелю ріки Сули по тому боці Дніпра», де князі Вишневецькі з давніх-давен володіли величезними просторами.

Тоді ж саме й князь Микола Рожинський «на підставі конституції сеймової» став паном «пустельних урочищ над річками Сквирію, Раствавицею й Кам'яницею аж до меж Паволочі».

Року 1609-го пан Валентій Олександр Калиновський одержав у подарунок від короля «певну пустелю Гумань», що в дійсності займала щось чи не тридцять миль землі української.

З цього часу з надзвичайною швидкістю, з гарячковим, нестримним поспіхом, захоплювали польські магнати безмежно широкі, мало залюднені, казково прекрасні землі на кресах Дикого Поля.

Людові, що жив споконвіку на цих вільних землях, обіцяли пани цілковиту волю від всяких данин та обов'язків.

Усім, хто жив або приходив селитися на панських займанщинах, надавали магнати великих пільг, будували села, містечка й замки для оборони від татарського нападу.

Протягом дуже недовгого часу на пустельних просторах за Києвом, Брацлавом і Баром зарозілися численні оселі...

Ще зовсім недавно хвилювало тут море буйних степових трав, паслися табуни диких коней, гасали стрункі сарни й меткі сайгаки, брехали в яругах червоні лисиці, в гаях та чагарниках було повно всякого звіру й птаства, в річках і озерах аж кишіло од риби.

Але все більші й більші шматки Дикого Поля одвойовувала людина.

Щороку ширше й далі на південь чорніла під ралом жирна родюча земля, все далі й далі розливалися зелені хвилі буйного, високого жита.

Хоч небезпечно було в цих краях від хижих татар, хоч треба було тут орудувати однаково добре і ралом, і гострим мечем, хоч не минало й року, щоб не гнали чамбули татарські в полон сотень і тисяч українського люду, — проте все більшими й більшими юрбами сходився люд в ці краї шукати щасливої долі...

Магнати раділи. Пожадливо підраховуючи майбутні прибутки, вони чекали, поки осяде люд, поки збагатіє від рільництва, бджільництва, скотарства, — поки казково родюча земля сторицею заплатить «нікчемним хлопам» за їхню брудну «хлопську» працю.

А через деякий час, коли у хлопів було вже що взяти, коли багато хто з бундючних магнатів нараховував уже в своїх маєтностях десятки тисяч простого люду, коли завертілися й загули кола тисяч млинів, перемелюючи тисячі тисяч пудів золотої пшениці — почало панство вигадувати все нові й нові податки: і з диму, і з млинового кола, і десятину, і ставщину, і очкове, і рогате, і сухомельщину, і поволовщину, і таке інше.

І застогнав під панським ярмом колись вільний люд, і вибухнули криваві повстання, і розлилися по всій країні люті хвилі пожеж, і піднялися до неба стовпи чорного диму — над містечками, над містами, над панськими замками...

Але не встояли проти регулярного польського війська розпорошені загони повстанців: вибито до ноги найсміливіших,

замордовано на палях, на шибеницях, порубано й спалено ватажків козацьких, і приневолений був народ скоритися можновладним панам.

Минали роки... Знов і знов спалахували народні повстання, але кінець-кінцем переможцями завжди залишилися пани.

По всій Україні розташоване було військо Речі Посполитої польської. Пильно й ретельно стерегли магнати своє добро.

А стерегти таки справді було що: вже року 1620-го князі Острозькі, Заславські, Потоцькі, Конецьпольські, Вишневецькі та інші володіли величезними, незліченними скарбами.

У самого тільки князя Януша Острозького було: «Міст і містечок вісімдесят, сіл дві тисячі сімсот шістьдесят, червоних злотих шістьсот тисяч, талярів твердих чотириста тисяч, монети різної двадцять дев'ять мільйонів, ламаного срібла тридцять діжок, цугів та ридванів п'ятдесят, коней верхових сімсот, кобил-маток чотириста, бидла й овець — без ліку...»

Не останній — якщо не перший — магнат був і князь Ієремія Вишневецький, що року 1619-го одержав у спадщину все добро батька свого Михайла, а трохи пізніше, без жодної на те ухвали польського сейму, зробився владарем «п'ятидесяти містечок на широких пустелях за Переяславом».

По ріках Сулі, Удаю, Сліпороду, Солониці й далі — ген аж до кордонів Московії простяглася займанщина Вишневецьких.

Близько тридцяти п'яти тисяч господарств платило податок князеві. Чотириста двадцять три кола млинових мололи збіжжя на Вишневецьчині, і з кожного кола одержував князь Ярема по два червоних злотих щорічно...

А скільки ж то було тут пасік, майданів до здобування селітри, поташевих буд, бобрових гонів... Скільки було смолярів, дігтярів, бортників, будників, чабанів, рибалок у цих землях!..

І всі вони повинні були платити данину князеві.

І Задніпряниною далеко ще не обмежувалися Яремині володіння: на правому боці Дніпра — у воєводствах Волинському, Руському, Сандомирському — Вишневецьким належав широкий пас земель від берегів Дніпра аж до Кракова.

В розкішних замках Яреминих — у Білому Камені, у Вишневі, в Збаражі, в Лубнях — були тисячі слуг, сотні збіднілої, колись бундючної шляхти, що служила князеві, немов тому королеві.

Мав Ярема і власне військо — щось близько п'яти тисяч жовніра різної зброї: були тут і полк піхоти німецької, і полк панцерний, і власна армата.

Войовничий був князь Ярема. Ходив він і на татар, і на москалів, що прозвали його Палієм, а найбільше на козаків-повстанців...

Не завжди щастило йому в походах, але за впертість свою, за люту жорстокість мав він славу найкращого воївника в Польщі.

Отож, коли року 1646-го помер старий гетьман великий коронний Станіслав Конецьпольський, — багато хто сподівався, що король Владислав Четвертий віддасть булаву гетьманську Яремі.

Сподівався цього й сам Ярема. І коли король завітав був до замку Яреминого в Білому Камені, недалеко Львова, — зустрінuto його з нечуваною досі пишнотою. Бито з гармат на честь короля та його дружини, Марії Людвіги... Кілька днів відбувались бучні бенкети... А на прощання подарував королеві Ярема коня, якому й ціни не було, золоту зброю, саджену самоцвітами, булаву й шаблю в такій самій коштовній оправі.

Від Гризельди — дружини Яреминої — одержала королева позолочену, обиту малиновим оксамитом карету з шістьма чудовими кінями.

Вшановано подарунками і слуг королевих, і посла французького де-Брежі, що був при королі, і великого канцлера коронного — Осолінського...

Та недовго тішилися Ярема й Гризельда надією на булаву гетьманську: віддав її король Миколі Потоцькому, а на гетьмана польного призначив воєводу Чернігівського Мартина Калиновського.

З того часу став князь Ярема найлютішим ворогом короля, великого канцлера, нових гетьманів та всіх їхніх прихильників.

Жив у себе в Лубенськiм замку, начебто не звертаючи уваги на все, що діялось у Варшаві.

Але ні для кого не було таємницею, що можновладний, ні від кого не залежний господар Задніпрянщини ні на хвилину не залишав надії на булаву гетьманську і тільки чекав слушного часу...

Чекати довелося недовго...

2

Лубенський замок князя Яреми стояв на високій горі над Сулою. Ще здалеку — за кілька миль — з того боку річки видно було високі чотирикутні вежі з круглими банями, з вузькими вікнами й довгавими стрільницями.

Густий старовинний парк, оточений зчорнілим від часу муром, розкинувся навколо.

Грізно дивилися з мурів жерла гармат, зловісно чорніли в стрільницях довгі рури важких гаківниць, розмірено, мов неживі, походжали вартові жовніри з мушкетами в руках і гасловими трубами через плече.

Внизу, під самими мурами, темнів повний води широченний глибокий рів, над яким, починаючи од важких, оббитих

залізом дубових воріт, висів на товстих ланцюгах звідний міст.

Над брамою, над в'їздом, три башти з сірого дикого каменю стерегли міст од ворога.

Суворо й гордо дивився замок на мізерні будівлі міста, на села, на далекі степи Засулля, на чорні густі непроглядні ліси, на хрести православного Мгарського монастиря, що ледве виднівся на узгір'ї серед гущавини столітніх дубів.

Жорстока, страшна, неблаганна сила почувалася в цих мурованих баштах, у цих темних мурах, у цих сторожких довгавих чорних очах стрільниць: така сама, як і в господаря замку — князя Яреми.

Була рання осінь 1647-го року.

І ближчі, й далекі ліси, і міські сади, і старовинний парк коло замку вже подекуди жовтіли й червоніли осіннім золотом.

У ніжній глибокій прозорій блакиті тануло бабине літо.

Князь Ярема стояв на високім балконі й дивився униз — у парк, де ще з раннього ранку кипіла робота.

Щось чи не дві сотні людей метушилися по широких алеях, коло квітників і оранжерей, коло водограїв і статуй, під липами, під тополями, під дубами, під мурами й коло замкового двору.

Були тут і двораки, і піддані з околиць сіл. Копали, носили землю й цеглу, рівняли доріжки, обкопували дерева, щось будували на схилі, над яром — коло великих важких грудомх суворого сірого граніту.

Стриманий гомін працюючих — немов приглушений стогін — ледве долітав до князя Яреми: не любив князь голосних хлопських розмов... Тільки пронизливі уривчасті покрики численних наглядачів тішили йому вухо.

— Ах, яка незрівнянна краса! — почувся позад Яреми приємний, трохи гаркавий жіночий голос, і літня, ще в повній

красі й силі жінка в блакитному із золотом убранні вийшла з розчинених скляних дверей.

— Не розумію, яка може бути краса в метушні цього бидла? — зневажливо повів плечем Ярема і скоса ще раз глянув униз на людей у парку.

— Ах, ні! Я не про те, — посміхнулась пані, — я про річку й степи...

Тиха, спокійна, з широкими затонами Сула і осінні замріяні далі засульських степів були справді чудові.

— То чого ж пані так поспішає до Києва, коли їй тут так подобається?..

— Пані не поспішає: це я поспішаю, — відсапуючи, промовив червонопикий пан, такий товстий, що ледве проліз у двері.

Це був Януш Тишкевич, воєвода київський.

— Ух, спека, — додав воєвода, обтираючи рукавом малинового контуша спітніле чоло.

Він хотів був сісти в один з фотелів, що стояли на балконі, але завагався, бо в покоях весело вдарила музика.

— Прощу до столу, — сказав князь Ярема.

По пухнатих м'яких килимах пройшли вони через простору двосвітлу залу, де стояв трон князя Яреми, а на високім склепінні намальовано було небесні світила. Проминули ще цілу анфіладу розкішно оздоблених в оксамити, венеційські свічада, в мармур та срібло покоїв і опинилися у високій просторій їдальні, де грала на хорах музика.

Стіни їдальні виблискували темно-жовтим ясенем з дубовою горорізьбою.

Уздовж стін, на довгих, підтримуваних штучно вирізьбленими підпірками полицях красувався срібний, золотий і кришталевий посуд.

Посередині стояв накритий кількома сніжно-білими обрусами, один поверх другого, довгий стіл.

На срібних тацях, полумисках і мисках навалено було понарізувану великими шматками свинину, варену, з часниковою підливою баранину, волячі язики зі сливами, курятину, поросятину, сало й копчені ведмежі окости.

Тут же, у кришталевих посудинах, шумувало пиво, у золотих довгошійх глечиках стояли різноманітні наливки й жовтий прозорий не міцний мед.

Коли увійшов Ярема з Тишкевичем і воєводиною, слуги, що метушилися навколо столу, немов зацікавилися. Товстий, сивий маршалок із надзвичайною спритністю відсунув князеві крісло.

В ту ж мить ударила музика, розчинилися навстіж двері з сусідніх покоїв, гості й двірська шляхта почали сходитися до столу.

Першими йшли дружина Яреми Гризельда, поруч з підчашим коронним Миколою Остророгом, за ними гусарський полковник Стефан Чарнецький з патером в одязі ордену єзуїтів, а далі вже менші пани, більшість яких постійно мешкала в замку, складаючи численний і пишний почет князя Яреми.

Щось чи не півсотні панів у сатових і оксамитових, голубих, жовтих, червоних, малинових кунтушах, шитих шовками, сріблом і золотом, посідали круг столу на дубових вирізованих стільцях із високими спинками.

Обід почався, Ярема їв і пив дуже мало. Зате Тишкевич не міг міняти ведмежатини, ні поросятини, ні буженини. Він брав своїми пухлими, товстими руками найсмачніші шматки, клав їх собі на тарілку, спритно розрізував довгим ножом і, безперестанно набиваючи рот, задоволено чмакав. Не забував і про наливки, так що слуга, який стояв у нього за кріслом, ледве встигав наливати.

Незгірше вправлялися й Остророг, і Стефан Чарнецький, і супутник його патер з плюскнявим обличчям. Але вони хоч не забували про слуг і численних собак, що крутилися поміж

кріслами й під столом: і собакам, і слугам од усіх бодай що-небудь та й перепало. І тільки Тишкевич, здавалося, забув про все, окрім своєї їжі.

За першою стравою, на знак маршалка, слуги зняли перший обрус і подали рибне: осетрів у важких срібних ваганках, коропів із червоною масною підливою, карасів у сметані просто на сковородах, фаршированих щук...

Панство швидко впоралося і з ними.

— А скажи мені, пане полковнику, — промовив Ярема, побачивши, що Чарнецький уже перестав їсти, а Тишкевич щойно з жалем проковтнув останній шматок осетрини: — Скажи мені, що там чуто в Чигирині про ту завду козацького сотника з паном підстаростою? Кажуть, не поступається сотник?

Чарнецький блимнув зеленкуватими очима.

— Не поступається, але що з того?

Виявилося, пан підстароста діяв цілком законно: той Хмельницький не мав на Суботів жодного права...

— А що, певно, значний козак Хмельницький, кажуть, до самого короля їздив? — запитав Тишкевич.

— О, то bestія!.. А хутір же який! Чи не кращий у всім старостві!..

— Дуже вже панькається король з тією козацькою наволочю, — сказав Ярема, — давно би слід їх приборкати.

— Свята істина! — хотів був прилучитися до розмови патер єзуїт, але несподівано ригнув і мусив обмежитися лише тим, що звів очі до неба.

В цю мить слуги почали знімати другий обрус і ставити на стіл пироги з дичиною, паштети, бігоси, вареники, дичину.

Тишкевич потягнув до себе обома руками чи не цілого сайгака. Ярема, бачучи, що з воєводою годі зав'язати якусь розмову, поки не подадуть вин і медів, знову звернувся до Чарнецького:

— Ну, а про турецьку війну вже нема розмов поміж козаками?

— Та щось наче трохи принишкли... Але думка моя така, що і король, і великий канцлер таки ще не залишили цієї справи...

— О, той канцлер, — несподівано загорівся гнівом Ярема, — хитрий лис!

— Тільки про своє дбає, — вмішався Тишкевич, насилу таки проковтнувши те, що було в роті. — А навіщо нам та війна?.. Ледве с'як-так налагодили господарство після останньої ребелії, а тут знов... Знаємо ми цю війну: почнуться податки, побори, підупаде торгівля, хлопи почнуть розбігатися... І так уже знову чогось заворушилися... А коли ще, боронь Боже, війна...

— Не розумію, — поважно почав тоненьким голосом худий Остророг, — не розумію, чого тим хлопам од вас розбігатися?.. Тут, у Київському воєводстві та на Задніпрі — це ж просто рай для хлопства!.. У нас, на заході, хлопи працюють на пана чотири, а то й п'ять день на тиждень, роблять часом і у свята... І чинші куди вищі, і данини... А тут що?.. Якийсь день-два у жнива чи в косовицю — та й вже.

— Не зовсім, — заперечив Ярема, — я своїх на Лубенщині таки привчив трохи більше часу віддавати панові... А замкові роботи? А заборона варити горілку й пиво? А мелення збіжжя?

— Вони задля горілки на стіну полізуть, — улесливо підтакнув патер.

— Не на стіну, а на вербу або на дуба, — пожартував Тишкевич. — Бачив я, княже, дорогою твої прикраси, — висять, як груші...

— А що ж? Панькатися з цим бидлом? Не хоче коритися — хай на вербі погойдається.

— То так вони всі повтікають на Запоріжжя, — зауважив несміливо Остророг.

— Знайдемо й там!.. Ех, слухається король отого лисаканцлера!.. Давно би час розкидати, із землею зрівняти це джмелине гніздо!..

— Тоді б і схизмати скоріше до правої віри почали навертатися, — прошепотів патер.

— Все ж таки... оборона кресів, — почав Остророг.

— Вигадали таке!.. Оборона... Запоріжжя... Орден лицарський! — з жовтю перебив Ярема. — Та я би на королевому місці не вагався й хвилини... Звідки бунти, непокора, розпуса? Звідти! Вигадали — «оборона». Ні... Я таки не втерплю: я сам колись піду на них з огнем і мечем!..

Остророг не відповідав нічого: почали подавати вина, меди, яблука, груші, виноград, сливи...

Вже після перших келихів розмови за столом стали голосніші. Вже не так прислухалося панство до слів князя, воеводи, Чарнецького... У всіх поволі розв'язалися язики і в їдальні піднявся такий гармидер, що навіть не чутно було гарчання собак, які, не зважаючи на погрози слуг, люто гризлися за кращі шматки недоїдків.

Уже почало й смеркатися, вже й свічі запалено у кришталевих люстрах та в литих важких канделябрах, а панство все ще не вставало з-за столу.

Ярема сидів похмурий. Протягом усього обіду він їв мало, пив іще менше. І це не тільки сьогодні, а й завжди: про нього навіть слава ходила, що й замолоду не любив він, протилежно до більшості панів, уклонятися Бахусові й Венері, та що в нього тільки один бог — Марс.

Проте ця поміркованість залежала зовсім не від богів: Ярема просто хворів на шлунок і боявся його обтяжати.

А коли щось занадто вже — так, як сьогодні — починало пекти й крутити всередині, — ставав князь похмурий і злий, та все згадував, що якась ворожка ще років десять тому сказала, що він помре від шлункової хвороби.

Правда, він зараз же звелів ту ворожку повісити, але слів її не забував...

Ось і тепер, прислухаючись до ледве чутного бурчання в животі, він згадував про цю розхристану, розпатлану сиву бабу, що колись так кумедно вила й борсалася, намагаючись розірвати ремінний зашморг...

Бурчання в шлунку не припинялося.

Пани майже всі були п'яні, і князь, не звертаючи на себе нічиєї уваги, вийшов з їдальні й попростував у парк освіжитися.

Хоч був уже вечір, роботи в парку ще не припиняли.

Непомітно пройшов Ярема липовою алеєю майже до самого яру.

Раптом коло кущів, усього лише за кілька кроків, — почув він тиху розмову.

— А хіба що? Знов її бачили? — пошепки запитав чийсь голос.

— Це мітлу вогняну?..

— Еге ж...

— Не знаю... Гомонять, що то не мітла на небі... Гомонять, що то меч Божий...

— М-меч Божий н-на панів!.. — стримано, але виразно загув перший голос.

— А л-лайдаки, бидло прокляте!.. — звіром заревів князь, плигнув і вхопив якусь постать за плечі.

Друга перелякано метнулася вниз — у яр.

— Стій, стій, лайдак! Шкуру здеру з живого! — заверещав Ярема.

Але той, що тікав, уже зник у темряві.

Другого дня, в неділю, в Лубнях, у церкві Святої Трійці Службу Божу відправлено трохи раніше, ніж пани почали розходитися з костьо́лу.

День був теплий, і на людях, що виходили з церкви, зовсім не помітно було тепло́го одягу. Сірі свити, широкі брилі, чорні шапки й темні хустки утворювали одноманітну масу. Тільки де-не-де серед убого вдягнутої юрби зеленів довгий кунтуш поважного міщанина, синіла сукня його дружини або спалахувала в ласкавому промені осіннього сонця червона дівоча стрічка.

Не чу́тно було голосної розмови, тихий го́мін ледве лунав над юрбою, і лише з двох рядів калік та старців, що стояли коло церковної брами, інколи виривалося проникливе й благальне:

— Подайте калі́ці темному...

— Подайте слі́пому нещасному...

— Подайте, Христа ради, що милос́ть ваша...

На цвинтарі, коло стрункої тополі, зупинився худорлявий хлопець років тринадцяти. Він весь час нетерпляче переступав з ноги на ногу й витягував шию — намагався когось розгледіти серед юрби.

— І чого вона так пізно виходить? Завжди остання...
Все молиться — все цілує ікони...

Хлопець нетерпляче повів плечима і очевидячки намірявся повернутись до церкви, коли раптом у юрбі почулося:

— Ярема... Ярема... князь Ярема... — і всі погляди зосередилися на групі вершників, що наближалася від костьо́лу.

Чудовий вороний кінь легко й урочисто ступав під Яремою. На збруї, на малиновому жупані князя, на шаблі й на соболевій шапці з пером горіли золото й самоцвіти.

Вершники, що їхали півколом позад князя, були одягнені з не меншою пишнотою. Краса їхніх коней, розкіш

їхньої зброї й одержі ще дужче кидались в очі на фоні сірої одноманітної юрби простого люду, що боязко розступався, поспішаючи дати дорогу панам.

І старі, і молоді, що тільки-но повиходили з церкви, з прихованим острахом знімали шапки й низько, дехто до самої землі, вклонялися князеві.

А він, згорда поглядаючи на юрбу, зрідка і ледве помітно похитував головою — так, що не можна б сказати, чи то він відповідає на привітання, чи тільки хоче придивитись пильніше.

Холодні банькуваті очі та довгий шорсткий рудуватий вус надавали темно-жовтому, аж чорному обличчю князя якогось холодного, жорстокого виразу.

Хлопцеві, що, схиливши простоволосу голову, стояв під тополею, здалося, що Ярема глянув на нього гнівно й погрожливо.

«Невже Петро виказав?» — ворухнулась підозра, і холодна комашня забігала хлопцеві по спині.

Він не смів підвести очей, не наважувався пересвідчитися, що князь уже далеко, що він уже не дивиться хлопцеві у вічі своїм холодним страшним поглядом, що вже поїхала до замку в роззолоченій кареті княгиня Гризельда, що вже навіть останні пани пройшли повз церкву.

«Лайдак! Шкуру здеру з живого! — пригадав хлопець учорашню погрозу в парку. — Замордує рудий собака, та й край... Йому що?»

В уяві знову промайнули холодні, банькуваті очі. Страшні картини встали перед очима: ось закатований на смерть нагаями собачий кухар, що зварив щось не те для Яремових собак, ось непокірний дід-пасічник, що не схотів дати князеві десятину, а ось і батько, що спробував колись тікати на Запоріжжя...

Довго хворів і кашляв батько після Яремових канчуків, та так і помер, не одужавши...

А ті, що зникають невідомо куди?.. Кажуть, що їх катують у західній башті... Становлять босими ногами на розпечені сковороди, видирають з живого тіла шматки м'яса, вирізують зі шкіри ремінь...

— Максиме, ти тут?.. А ми тебе з Оленою шукаємо, шукаємо... Диви: та він тут зовсім заснув!

— А, це ти, Варко? — немов прокидаючись від страшного сну, скрикнув Максим.

— Ні, не я! На дідька ти мені здався?.. Якби не сестричка твоя, давно б уже я була в замку... Ну, гомоніть, та швидше...

Олена сумно подивилася на брата. Тонкі її губи нервово тремтіли, в ніжному голосі почулися приховані сльози:

— Ну, що? Надумався?..

Максим мовчки схилив голову.

— Знаєш, я зараз так молилася, так молилася... І наче полегшало якось на серці... Може, князь простить Петрові?.. Може, все якось обійдеться?.. Може, тікати не треба?..

Олена розгублено подивилася навколо. На цвинтарі не було вже нікого.

Шаруділо од вітру пожовкле листя. Мертво чорніли похилі хрести над могилами.

— Якраз!.. Він простить... «Закатувати канчуками, коли не скаже, хто інший»... Ні, сестро, мені вже тут не життя...

— Та куди ж ти втечеш?

— Світ за очі... От якби на Січ пощастило...

— На Січ?.. Та ти ж молодий ще зовсім; і потім... вони ж конечно гнатимуться...

— Не наздоженуть...

— Максиме! — не втерпіла Варка. — Петро ж гарний хлопець, нізащо не викаже... Виходить, що й тікати не треба...

— Отакої! «Виходить»! То що ж? Хай Петра закатують?.. Ні... Завтра ж уранці хай скаже, що то був я... Хай ловлять...

Максим справді мав рацію.

Варка й Олена мовчки дивились на нього. Якось не вірилося, що сьогодні вночі Максим, може, навіки покине їх і подасться світ за очі — в невідому, далеку, небезпечну дорогу...

А хлопець стояв, трохи схиливши голову, стиснувши зуби і вперто насупивши брови: страшно тікати, але ще страшніше опинитися в пазурах у Яреми...

— Та як же воно все це сталося — розкажіть мені врешті до ладу? — запитала Варка, побачивши, що Олена ось-ось не витримає й заплаче...

— Та як... рівняємо ми з Петром доріжку в старому парку, знаєш, там, де ясен громом розбило. Ну, от. А вже надвечір... Потомилися ми дуже. От Петро оберся на заступ та й каже: «Ну, й проклята ж, каже, робота: коли не коло коней, то із заступом... Обридло, каже, достобіса... А ще он князь коло Гадяцького шляху знову якусь греблю хоче гатити... Чи не доведеться, каже, й нам з тобою, Максиме, в грабарі йти: пан Броніслав, каже, щось давно на нас скоса поглядає»... «Не згадуї, кажу, лисого чорта проти ночі...» Покопали ще трохи... Смерклося... Глянув Петро на небо та й питає: «А що, каже, не казала тобі сестра, що в панів про вогняну мітлу чутно?» «Ні, кажу, а хіба знову її бачили?» «Не знаю, каже... Гомонять, каже, що то не мітла на небі: гомонять, що то меч Божий...» А я підняв заступ а і, мов той дяк у церкві, як загуду, наче в діжку: «М-меч Б-Божий на панів!» А Петро, замість реготати, вирячив очі й пополотнів так, немов чорта в мене за плечима побачив... Глядь, — а то ж сам Ярема... Я тоді — вниз, у яр... А Петра спіймано.

— Ну, що ж, — тяжко зітхнула Олена, — доведеться нам, Варко, виряджати його в дорогу... Гляди ж, Максиме...

Голос її увірвався, очі потьмарилися сльозами.

— От такої!.. Оці вже мені баби! — розсердився Максим, але не витримав і одвернувся їй собі.

— Ну, годі, годі! — вдавано жваво зацокотіла Варка. — Умовимося, що їй як, часу небагато...

Олена й Варка були за покоївок на жіночій половині та інколи виконували доручення самої Ґризельди: навіть у свято гаяти часу їм не доводилося. Максимові теж треба було поспішати до замку, бо пан Броніслав ще вчора лаявся, що в стайні, де працювали Петро з Максимом, нема ладу.

Пошепки, хапаючись, почали обмірковувати подробиці майбутньої втечі: де побачитися востаннє, яку взяти одягу, як вийти з міста вночі, як поводитися після втечі Олені, що переказати Петрові... Боялися, щоб про щось не забули, і не раз поверталися до того, що вже були вирішили.

— Ну, здається, все, — нарешті сказав Максим.

— Все... Хай тебе Господь благословить, — перехрестила брата Олена.

Варка мовчки кусала губи.

Шаруділо під вітром пожовкле листя на спустілому цвинтарі. Мертво чорніли хрести над могилами.

— Ну, гайда, — посміхнувся до дівчат Максим.

Незабаром вони вже підходили до замку.